

LIETUVIŲ ATGIMIMO ISTORIJOS STUDIJOS

16

*Darius Staliūnas
Visuomenė be universiteto?
(Aukštosios mokyklos
atkūrimo problema Lietuvoje:
XIXa. vidurys - XXa. pradžia)*

LIETUVIŲ
ATGIMIMO ISTORIJOS
STUDIJOS

Lietuvos istorijos institutas

LIETUVIŲ ATGIMIMO ISTORIJOS STUDIJOS

16

Darius Staliūnas
Visuomenė be universiteto?
*(Aukštosios mokyklos atkūrimo problema Lietuvoje:
XIXa. vidurys - XXa. pradžia)*

VILNIUS

LII
LEIDYKLA

2000

UDK 947.45
Li-191

REDAKCINĖ KOLEGIJA:

Antanas Kulakauskas
Česlovas Laurinavičius
Raimundas Lopata
Egidijus Motieka (vyriausiasis redaktorius)
Vladas Sirutavičius
Darius Staliūnas
Giedrius Subačius

ISSN 1392-0391
ISBN 9986-780-30-6

© Darius Staliūnas, 2000
© Lietuvių Atgimimo istorijos studijos, 2000
© Lietuvos istorijos institutas, 2000

TURINYS

PRATARMĖ.....	7
ĮVADAS.....	8
1832–1855 M.: VILNIAUS UNIVERSITETO UŽDARYMAS IR RUSIJOS ŠVIETIMO SISTEMOS LUOMIŠKUMAS.....	18
XIX A. 6-OJO DEŠIMTMEČIO ANTROJI PUSĖ: RUSIŠKOS AUKŠTOSIOS MOKYKLOS SUMANYMAI.....	25
Lietuvos bajorija socialinių-ekonominių ir politinių pertvarkymų akivaizdoje.....	25
Lietuvos bajorijos peticijos dėl aukštosios mokyklos įkūrimo 1855–1856 m.....	29
Aukštosios realinės mokyklos Vilniuje projektas 1857–1859 m.....	32
Vilniaus archeologijos komisija – pakopa į universitetą.....	36
1860–1861 M.: KOVOS DĖL VILNIAUS UNIVERSITETO ATKŪRIMO PRADŽIA.....	38
Tarptautinės konsteliacijos kaita ir „lenkų klausimas“.....	38
Kur turi mokytis Šiaurės Vakarų krašto jaunimas?.....	42
Politinės Lietuvos „baltųjų“ orientacijos ir „derybos“ su valdžia.....	45
Vilniau švietimo apygardos vadovybės nuostatos.....	53
1862–1863 M. SAUSIO MĖNUO: KOVOS DĖL VILNIAUS UNIVERSITETO ATKŪRIMO APOGĖJUS.....	55
Tarptautinė situacija 1861 m. pabaigoje – 1862 m. pradžioje ir „lenkų klausimas“.....	55
Viktoras Starzeński ir Vladimiras Nazimovas.....	56
Lietuvos „baltųjų“ švietimo sistemos reformavimo programa.....	59
Vilniaus generalgubernatoriaus „tautinės politikos“ receptai 1862 m. vasarą.....	64
Viktoro Starzeński veikla 1862 m. antroje pusėje.....	66
Nauja „tautinė politika“ Šiaurės Vakarų krašte 1862 m. pabaigoje – 1863 m. pradžioje?.....	70
1863–1873 M.: RUSIFIKACINIAI AUKŠTOSIOS MOKYKLOS ĮKŪRIMO PROJEKTAI.....	76
Michailo Muravjovo sumanymas steigti universitetą Vilniuje.....	76
Aukštosios stačiatikių dvasinės akademijos projektas 1863–1864 m.....	88

Rusifikaciniai aukštosios mokyklos projektai 7-ojo dešimtmečio pabaigoje – 8-ojo dešimtmečio pradžioje.....	93
„LIETUVIŠKŲ STIPENDIJŲ“ GENEZĖ.....	100
Stipendijų steigimo aplinkybės.....	100
Aleksandro Hilferdingo etnopolitinės projekcijos.....	105
Stipendijų skyrimo tvarka.....	108
XIX A. PABAIGA – XX A. PRADŽIA: VILNIAUS ŽEMĖS ŪKIO DRAUGIJOS INICIATYVA RUSIJOS „TAUTINĖS POLITIKOS“ KONTEKSTE.....	110
Rusijos „tautinė politika“ ir aukštasis mokslas XIX a. pabaigoje.....	110
Vilniaus žemės ūkio draugijos sumanymas.....	113
Valdžia ir aukštosios mokyklos steigimo Šiaurės Vakarų krašte problema.....	117
POLITINĖS TENDENCIJOS LIETUVOJE 1905–1907 M. IR VILNIAUS UNIVERSITETO ATKŪRIMO KONCEPCIJOS.....	124
Politinės tendencijos Lietuvoje.....	124
Lietuviškasis universitetas.....	129
Lenkiškasis universitetas.....	132
Lietuvos universitetas.....	132
Rusiškasis universitetas.....	138
1908–1914 M.: VALDŽIOS POLITIKA IR VISUOMENĖS INTERESŲ POLIARIZACIJA.....	142
Vilniaus m. dūmos iniciatyva 1907 m. pabaigoje.....	142
Visuomenės interesų poliarizacija aukštojo mokslo srityje.....	147
Rusijos „tautinė politika“ ir galimybė įkurti aukštąją mokyklą Šiaurės Vakarų krašte.....	150
VILNIUS AR KAUNAS? SOCIOKULTŪRINĖS IR IDĖJINĖS UNIVERSITETO SUKŪRIMO KAUNE PRIELAIDOS XX A. PRADŽIOJE.....	156
Lietuvių klerikalų etnokultūrinė orientacija XX a. pradžioje.....	156
Kaunas kaip etnografinės ir klerikalinės Lietuvos centras.....	160
XX a. pradžios alternatyva: Vilnius ar Kaunas	162
IŠVADOS.....	166
ŠALTINIAI IR LITERATŪRA.....	171
TRUMPINIAI.....	187
SUMMARY.....	188
STRESZCZENIE.....	199
ASMENVARDŽIŲ RODYKLĖ.....	210

1863–1873 M.: RUSIFIKACINIAI AUKŠTOSIOS MOKYKLOS ĮKŪRIMO PROJEKTAI

Michailo Muravjovo sumanymas steigti universitetą Vilniuje

Po baudžiosios panaikinimo ir „lenkų sukilimo“ aiškius kontūrus įgijo nauja rusiška konservatyvios ideologijos versija (Michailas Katkovas, Jurijus Samarinas, Nikolajus Danilevskis etc.)¹, kuri istorinėje literatūroje įvardijama tiek inteligentų konservatizmu², tiek panslavizmu³. Skirtumas nuo ankstesnio konservatizmo čia buvo tas, kad ši integracinė ideologija nebebuvo elitistinė, t. y. ji išaukštino liaudį, o ne bajoriją. „Atsigręžimas į liaudį“ šiuo atveju neimplikavo patvaldinės sistemos kertinių akmenų griovimo. Nepasitikėjimas tradiciniu elitu dažniausiai buvo grindžiamas jo vakarietiškuoju. Būtent todėl Rusijos išsigelbėjimas sietas su liaudimi, kurios nepalietė Vakarų įtaka. Tiesa, daliai šios ideologinės srovės atstovų nebuvo būdingas naivus anksatyvųjų slavofilų tikėjimas rusų liaudies galiomis. Greičiau čia išvelgta Rusijos ateitis.

Imperijos biurokratinis elitas į šią integracinę ideologiją žiūrėjo palankiau nei į socialinio elito konservatizmą, kuris kaip kompensacijos už prarastą socialinį statusą ir ekonominę įtaką reikalavo ypatingų politinių teisių. Ypač efektyviai ši ideologija galėjo būti instrumentaluota Šiaurės Vakarų krašte.

¹ Žinoma, šie rusų publicistai propagavo gana skirtingas ideologijas, tačiau mums šiuo atveju svarbu tai, kas juos vienijo.

² R. Pipes, *Russian Conservatism in the Second Half of the Nineteenth Century*, *Slavic Review*, vol. 30, 1971, No.1, p. 121–128.

³ H. Rogger, *Reflections on Russian Conservatism: 1861–1905*, *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, Bd. 14, 1966, H. 2, S. 196.

1863 m. rudens pradžioje Muravjovas, matyt, jau nusprendęs, kad karinis Šiaurės Vakarų krašto problemų sprendimas greitai baigsis, grįžo prie Nazimovo minties apie universiteto steigimą šiame krašte tada, kai čia įsivyravus visiška tvarka. Muravjovo nuomone, kurią jis išsakė vidaus reikalų ministrui Valujevui, siekiant apsaugoti kitus Rusijos universitetus nuo neigiamos „lenkų“ įtakos, reikia įkurti universitetą ar licėjų Vilniuje arba kuriame nors kitame Šiaurės Vakarų krašto mieste. Tokia institucija, anot generalgubernatoriaus, reikalinga ir dar dėl vienos priežasties: „Dėl moralinių ir politinių aplinkybių būtina parodyti tam tikrą vyriausybės dėmesį šio krašto poreikiams“⁴. Be to, Muravjovas tikėjosi, kad bajorija noriai aukos lėšas universitetui⁴. Ties Muravjovo pasiūlymais dėl aukštosios mokyklos caras Aleksandras II parašė savo rezoliuciją: „Jeigu jis [Muravjovas] mano tai esant naudinga, tegu pateikia [pasiūlymus] per liaudies švietimo ministrą“.

Spalio 7 d. Vilniaus generalgubernatorius kreipėsi į VŠA globėją su pasiūlymu steigti Vilniuje universitetą⁵. Muravjovas šį pasiūlymą grindė dviem argumentais⁶. Valdžia, nerengdama etninių rusų darbui vietinėse valdžios įstaigose ir švietimo žinyboje, turi priimti į darbą „lenkų kilmės asmenis“. Kita vertus, „jauni žmonės, kilę iš Vakarų gubernijų, vykdami baigti mokslus į rusiškus universitetus, įnešdavo į juos pačią žalingiausią rusų jaunimui kryptį. Tai liudija ir universitetuose vykę neramumai, kuriuose, kaip žinoma, kurstytojai ir pagrindiniai dalyviai buvo lenkų kilmės studentai“.

⁴ Vilniaus generalgubernatoriaus 1863 m. spalio 2 d. rašto vidaus reikalų ministrui kopija su caro pastabomis, *RVIA*, f. 1282, ap. 3, b. 769, l. 155–157; J. Kozłowska-Studnicka, *Wskrzeszenie Uniwersytetu Wileńskiego w wyobraźni Murawjewa-Wieszatiela (Z akt kancelarji gen.-gubernatora w Archiwum państwowem w Wilnie)*, *Szkola Polska*, 1920, Nr. 1, s. 11.

⁵ Vilniaus generalgubernatoriaus 1863 m. spalio 7 d. raštas VŠA globėjui, *LVIA*, f. 567, ap. 3, b. 1263, l. 4. Šio dokumento juodraštis yra kitoje byloje: *ibid.*, f. 378, BS, 1863 m., b. 870, l. 1; J. Kozłowska-Studnicka, *Wskrzeszenie Uniwersytetu Wileńskiego*, op. cit. s. 11–12. Milovidovas suklydo perskaitydamas šio dokumento datą. Muravjovo raštą jis datavo rugsėjo 7 d.: А. Миловидов, *Историческая справка...*, op. cit., c. 16. Taip istoriografijoje įsivėlė klaida, kurią kartoję ir kiti tyrinėtojai: L. Vladimirovas, *Mėginimai atkurti*, op. cit., p. 134; E. Aleksandravičius, *Bandymai atgaivinti*, op. cit., p. 158; C. Лазутка, *Наследие Вильнюсского университета*, op. cit., c. 133.

⁶ [M. Muravjovas], *Samprotavimai apie universiteto įkūrimą Vilniuje*, *LVIA*, f. 378, BS, 1863 m., b. 870, l. 2–4.

rusifikacines intencijas turėję veikėjai panašiai argumentavo būtinybę steigti universitetą Vilniuje⁷.

Muravjovas šią aukštąją mokyklą ruošėsi steigti pagal bendruosius 1863 m. birželio 13 d. caro patvirtintus universitetų nuostatus. Tai, kad šiuo atveju neplanuota rengti specialių nuostatų Vilniaus universitetui, aiškiai demonstravo Muravjovo siekį nepripažinti šio krašto civilizacinio atskirumo. Juk naujieji universitetų nuostatai netaikyti Dorpato universitetui. Vadinamosiose Pabaltijo gubernijose valdžia tuo metu dar pripažino vokiškosios civilizacijos viešpatavimą. Tiesa, bendrieji nuostatai turėjo būti šiek tiek koreguojami, atsižvelgiant į vietines sąlygas ir valdžios siekius.

Pirmoji naujojo universiteto ypatybė turėjo būti ta, kad jis skiriamas šešioms Šiaurės Vakarų krašto gubernijoms (Vilniaus, Kauno, Minsko, Gardino, Vitebsko ir Mogiliovo). Bendruosiuose universitetų nuostatuose tokia „geografinė“ paskirtis nebuvo fiksuota⁸. Tai buvo vadinamųjų pakraščių „privilegija“⁹. Vilniaus universitetą, kaip ir visus kitus, kuriems taikyti šie nuostatai, turėjo sudaryti 4 fakultetai: Istorijos-filologijos, Fizikos-matematikos, Teisės ir medicinos (išimtį sudarė tik Peterburgo universitetas, kuriame nebuvo Medicinos, bet įkurtas Rytų kalbų fakultetas). Be to, Istorijos-filologijos fakultete steigiamą Lietuvii kalbos katedra. Generalgubernatorius nenurodė, kodėl steigiamą ši katedra.

Anot Muravjovo, reikėjo pasirūpinti, kad naujos aukštosios mokyklos profesūra būtų patikima. O tai, generalgubernatoriaus nuomone, buvo galima padaryti tik įvedant griežtus darbuotojų priėmimo principus. Profesoriai Vilniaus universitete turi būti „rusų kilmės ir stačiatikių tikėjimo“, išskyrus užsienio kalbų lektorius. Kiti universiteto darbuotojai turėtų būti „stačiatikių tikėjimo“. Tik žemiausio rango darbuotojai galėjo būti kitatikiai.

⁷ Titulinio patarėjo A. Evreinovo 1862 m. gruodžio 4 d. raštas M. Muravjovui, *RVIA*, f. 908, ap. 1, b. 207, l. 3.

⁸ *Общий Устав Императорских Российских Университетов, Полное собрание законов Российской империи, собрание второе*, Санкт-Петербург, 1866, т. 38, с. 622–638.

⁹ Kijevo Šv. Vladimiro universitetas buvo įsteigtas pirmiausia trims gubernijoms: Kijevo, Voluinės ir Podolės. Kadangi tuometinė Baltarusijos ŠA neturėjo savos aukštosios mokyklos, joje turėjo mokytis ir šios apygardos jaunimas: Skelbimas apie iškilmingą Imperatoriškojo Šv. Vladimiro universiteto įkūrimą, *LVIA*, f. 567, ap. 2, b. 2867, l. 7. Taip pat Dorpato universitetas pirmiausia buvo skirtas trims Pabaltijo gubernijoms: Акт постановления для Императорского университета в Дерпте, *Сборник постановлений по Министерству народного просвещения*, т. 1: Царствование Александра I, Санкт-Петербург, 1864, стб. 6.

Toliau buvo punktas, kurio įgyvendinimas turėjo apsaugoti Rusijos universitetus nuo maištingo jaunimo: „Atidarius Vilniaus universitetą, lenkų kilmės [jaunuolius] (pabraukta Muravjovo. – D. S.), kilusius iš minėtųjų šešių gubernijų, nepriimti į rusiškuosius universitetus; šios taisyklės išimtis taikoma tik tiems iš jų, kurie su savo tėvais ar giminaičiais gyvena vidinėse gubernijose“ (pabraukta aut. – D. S.). Šis punktas istoriografijoje buvo komentuojamas labai įvairiai. Milovidovas, kuris informaciją rinko archyve, taip tą punktą ir atpasakojo¹⁰. Vladimirovas rėmėsi Milovidovu, tačiau jį ir interpretavo. Jis teigė, esą tas barjeras taikomas „vietiniams Šiaurės Vakarų krašto (oficialiai tik „lenkų kilmės“) gyventojams“¹¹. Aleksandravičius, atsižvelgdamas į Vladimirovo nuomonę, mini tiesiog „Lietuvos gyventojus“¹²; tą patį tvirtina ir Antanas Rukša¹³. O Kulakauskas nurodo, kad ta nuostata taikoma vietiniams vadinamojo Šiaurės Vakarų krašto gyventojams katalikams¹⁴. Prisiminus, kad Muravjovas, steigdamas Vilniaus universitetą, siekė apsaugoti rusiškuosius universitetus nuo „lenkiškosios“ įtakos, nekyla abejonių, jog Vladimirovo ir Aleksandravičiaus versija mažai tikėtina. Juk pagal ją išeitų, kad Muravjovui ir vietiniai rusai yra nepatikimi. Tuo tarpu Kulakausko teiginio negalima visiškai atmesti. Kiek mums žinoma, toje epochoje valdžia kartą net buvo priversta aiškiai pasakyti, kas yra „lenkų kilmės asmenys“. Tai atsitiko taikant 1865 m. gruodžio 10 d. įstatymą dėl draudimo „lenkų kilmės asmenims“ pirkti žemę Šiaurės Vakarų krašte. 1869 m. iš Peterburgo atėjo nurodymas „lenkų kilmės asmenimis“ „laikyti ne visus katalikus, bet tik lenkus ir tuos, kurie kilę iš „Vakarų“ gubernijų ir priėmę lenkų tautybę“¹⁵. Tačiau Rusijos valdžiai dažnai „lenkų kilmės asmenys“ Šiaurės Vakarų krašte buvo visi katalikai, taigi ir etniniai lietuviai. Taip vėliau atsitiko Muravjovo pasiūlytai nuostatai, kurią patvirtino caras, kad į Rusijos mokymo įstaigas negalima priimti daugiau nei 10% „lenkų kilmės asmenų“ (ji taikyta ir lietuviams). Tačiau tokios nuostatos laikėsi ne visi valdininkai. Vis dėlto tiksliausiai galėtume išsiaiškinti, kaip Muravjovas suvokė „lenkų kilmės asmenis“, paanalizavę jo politikos tikslus Šiaurės

¹⁰ А. Миловидов, *Историческая справка...*, с. 17.

¹¹ L. Vladimirovas, *Mėginimai atkurti*, op. cit., p. 135.

¹² E. Aleksandravičius, *Bandymai atgaivinti*, op. cit., p. 158.

¹³ A. Rukša, *Vilniaus universiteto*, op. cit., p. 124.

¹⁴ A. Kulakauskas, *Vilniaus universiteto*, op. cit., l. 183.

¹⁵ М. С. Самбук, *Политика царизма в Белоруссии во второй половине XIX века*, Минск, 1980, с. 34.

Vakarų krašte bei atidžiai perskaitę kitus jo pasiūlymus, parašytus greta punkto dėl Vilniaus universiteto steigimo.

Pradėti vertėtų nuo strateginių Muravjovo planų krašte. Tuose dokumentuose, kuriuos mums pavyko perskaityti, Muravjovas dažniausiai krašto gyventojus diferencijuoja į dvi grupes: ištikimus vyriausybei ir priešiška nusi-teikusius. Tais atvejais, kai generalgubernatorius, atskirdamas šias dvi grupes, vartoja, mes pasakytume, socialinės stratifikacijos terminus, pirmajai grupei jis priskiria valstiečius, antrajai – socialinį elitą, ypač bajoriją¹⁶; kai mąsto etnokonfesinėmis kategorijomis, priešiška stovyklai priskiriami „lenkų kilmės asmenys“ (dažnai dar priduriant „ir katalikų tikybos“), o ištikimųjų – „rusų kilmės ir stačiatikių tikybos asmenys“ (iš esmės tokia diferenciacija sutinkama šiuose Muravjovo pasiūlymuose dėl Vilniaus universiteto). Taigi etniniai lietuviai lyg ir patenka į „pilkąją zoną“: kaip valstiečiai jie, Muravjovo many-mu, turėtų būti patikimi, tačiau antroje klasifikacijoje jie jau niekaip nebepa-tenka į patikimųjų sąrašą. Todėl tenka grįžti prie Muravjovo samprotavimų apie naujojo Vilniaus universiteto pobūdį.

Manytume, kad etninių lietuvių „likimas“ paaiškėja iš paskutinio gene-ralgubernatoriaus siūlymų punkto, kuriame rašoma, kad visi „lenkų kilmės asmenys“, stodami į universitetą, kaip savo lojalumo garantą įneša 300 rublių užstatą. Akivaizdu, kad tokia suma buvo įmanoma tik bajoro kišenei, ir tai ne kiekvieno. Tikėtina, kad Muravjovas tokiu būdu, be kitų tikslų, siekė apsaugoti universitetą nuo smulkiųjų bajorų. Būtent ši bajorijos dalis labai aktyviai dalyvavo paskutiniame sukilime, ir valdžiai tai nebuvo paslaptis¹⁷. Be to, rei-kia nepamiršti, kad mokestis už mokslą pagal naujus Rusijos imperijos uni-versitetų nuostatus ne sostinėse sudarė 40 rublių. Visa suma, kurią studentas turėtų mokėti, aiškiai buvo per didelė valstiečių šeimos biudžetui. Mažai tikė-tina, kad Muravjovas siekė visiškai neišileisti lietuvių į naująjį Vilniaus univer-sitetą. Todėl manytume, kad Muravjovas lietuvių valstiečių nepriskyrė „lenkų kilmės asmenų“ grupei. Iš šių samprotavimų matyti, kad pagal Muravjovo sumanymą lietuviams turėjo būti atviras kelias į Rusijos universitetus. Tiesa,

¹⁶ И. И. Костюшко, *Крестьянская реформа 1864 года в Царстве Польском*, Москва, 1962, с. 83; Всеподданнейший отчет графа М. Н. Муравьева по управлению Северо-Западным краем (с 1 мая 1863 г. по 17 апреля 1865 г.), *Русская старина*, 1902, т. 110, с. 497–498.

¹⁷ J. Sikorska-Kuliesza, *Deklasacja drobnej szlachty na Litwie i Białorusi w XIX wieku*, Warszawa, 1995, s. 94.

nederėtų ignoruoti ir tos aplinkybės, jog, svarstant universiteto sukūrimo Šiaurės Vakarų krašte galimybes, lietuvių problema buvo marginalinio pobūdžio. Svarbiausias rūpestis buvo socialinio elito lojalumas.

Siekiant sustiprinti rusiškus pradus Vilniaus universitete, jam perduodamos visos valstybinės stipendijos iš kitų universitetų (šioje vietoje turimos omenyje stipendijos, skiriamos Šiaurės Vakarų krašto jaunimui), išskyrus tas, kurios turi specialią vietinę paskirtį. Stipendininkai turi būti „rusų kilmės ir stačiatikių tikybos“, o baigę universitetą jie turėtų dirbti atitinkamą metų skaičių krašte. Lygiai su ta pačia intencija generalgubernatorius siūlė „kilusių iš Lenkijos Karalystės nepriimti jokia dingstimi“.

Komentuojant šį Muravjovo pasiūlymą, istoriografijoje dažniausiai buvo teigiama, kad tas draudimas turėjo būti taikomas ir Lietuvos Užnemunės gyventojams¹⁸. Iš tiesų, keturios šiaurinės Augustavo gubernijos apskritys Vilniaus generalgubernatoriui tuo metu buvo pavaldžios tik laikinai, tačiau Muravjovas siūlė šią guberniją dėl gyventojų etninės sudėties priskirti prie Lietuvos, t. y. Šiaurės Vakarų krašto. Ir, kas ypač svarbu šiuo atveju, šį administracinių ribų pertvarkymą Muravjovas išdėstė tame pačiame rašte vidaus reikalų ministrui, kaip ir pasiūlymą dėl aukštosios mokyklos steigimo Šiaurės Vakarų krašte¹⁹. Vadinasi, Augustavo gubernijos lietuviams turėjo būti atviras kelias į steigiamą Vilniaus universitetą.

Diferencijuojama ir nustatant mokesčių už mokslą, kurį turi mokėti visi be išimties „lenkų kilmės studentai“, tuo tarpu stačiatikių šventikų ir cerkvės tarnautojų vaikai atleidžiami nuo bet kokio mokesčio.

Švietimo žinyba, tiksliau, prie apygardos globėjo esanti Globėjų taryba, iš esmės pritarė Muravjovo iniciatyvai, tik pakoregavo kai kuriuos pasiūlymus bei pateikė keleto bendrųjų nuostatų pakeitimo pritaikant Vilniaus universitetui argumentaciją²⁰.

¹⁸L. Vladimirovas, Mėginimai atkurti, op. cit., p. 133; E. Aleksandravičius, Bandymai atgaivinti, op. cit., p. 158; A. Kulakauskas, Vilniaus universiteto, op. cit., p. 183.

¹⁹Vilniaus generalgubernatoriaus 1863 m. spalio 2 d. rašto vidaus reikalų ministrui kopija, *RVIA*, f. 1282, ap. 3, b. 769, l. 156.

²⁰VŠA globėjo 1863 m. spalio 12 d. raštas Vilniaus generalgubernatoriui, *LVIA*, f. 378, BS, 1863 m., b. 870, l. 5–8. Šio dokumento kopija taip pat yra: *RVIA*, f. 733, ap. 147, b. 198, l. 2–6; J. Kozłowska-Studnicka, Wskrzeszenie Uniwersytetu Wileńskiego, op. cit, s. 12–13. Paminėtinos šios Muravjovo pasiūlymų korekcijos, kurias suformulavo Globėjų taryba: profesoriai ir darbuotojai turi būti rusų kilmės ir stačiatikių tikybos, išskyrus katalikų tikybos dėstytoja

Švietimo žinybos pasiūlymuose nurodoma, kad Istorijos-filologijos ir Fizikos-matematikos fakultetai reikalingi mokytojams, Teisės – vietiniams valdininkams Šiaurės Vakarų krašte rengti, o Medicinos – „lenkų jaunimui“ atitraukti iš rusiškų universitetų.

Lietuvių kalbos katedra Istorijos-filologijos fakultete steigama todėl, kad būtų rengiami „rusų veikėjai civilinei ir švietimo žinyboms tose vietovėse, kur gyvena lietuvių liaudis“. Šios katedros paskirtį galima suprasti išsiaiškinus to meto valdžios strategiją švietimo srityje etninių lietuvių atžvilgiu. 1863 m. pabaigoje – 1864 m. pradžioje vietinėje švietimo žinyboje dar neplanuota totali lietuvių rusifikacija. Pačioje 1864 m. pradžioje Muravjovas nurodė, kad tose Kauno gubernijos vietovėse, kur gyvena lietuviai, greta rusų kalbos leidžiama mokytis ir lietuvių kalbos, be to, šia kalba galima mokytis tikybos²¹. Tai iliustruoja ir Vasilijaus Kulino reakcija į Aleksandro Hilferdingo pasiūlymus remti pastarųjų etnokultūrinį savitumą ir taip supriešinti juos su lenkais²² (Kulino ir Hilferdingo pažiūras aptarsime vėliau). Bet kuriuo atveju fiksuotina tai, kad, skirtingai nuo 1862 m. pradžios Nazimovo pasiūlymo, šiame projekte nebėra projektuojamas lenkų kalbos katedros įkūrimas. Kaip neprisiminus maždaug pusmečiu anksčiau išdėstyta VŠA globėjo siūlymą pašalinti lenkų kalbą kaip dėstomąjį dalyką iš gimnazijų, o ten, kur gyvena etniniai lietuviai, gimnazijose, progimnazijose ir apskritinėse mokyklose lietuvių kalbą dėstyti kaip dalyką. Tada, 1863 m. balandžio mėnesį, Širinskis-Šichmatovas, siūlydamas šias priemones, nurodė, kad „taip būtų pakeltas vyriausybei visiškai nepriešiškas žemaitiškas elementas, kuris po truputį išstumtų lenkiškąjį“²³. Be-

ir užsienio kalbų lektorius. Norint patraukti geresnius profesorius ir kitus darbuotojus, reikia jiems suteikti tam tikrų lengvatų ar paskatų, palyginti su vidinių Rusijos universitetų kolegomis. Dėl „lenkų kilmės Šiaurės Vakarų krašto jaunuomenės“ nepriėmimo į kitas aukštąsias mokyklas Globėjų taryba pridūrė, kad ta nuostata netaikytina Dorpato universitetui, kur „lenkiško elemento buvimas, nesant palankių sąlygų jo plėtotei, bus nežalingas“. Dėl mokesčio už mokslą taip pat įvesta korekcija: nuo jo turi būti atleidžiami visi be išimties rusų kilmės ir stačiatikių tikybos gyventojai. Taip pat užstato klausimu siūloma jau nebe 300 rublių, bet ne mažiau kaip 300 rublių.

²¹ Vilniaus generalgubernatoriaus 1864 m. sausio 1 d. aplinkraščio nuorašas, *Lietuvių spaudos draudimo panaikinimo byla*, parengė A. Tyla, Vilnius, 1973, p. 66.

²²Замечания В. П. Кулина по поводу статьи г. Гильфердинга, „Несколько замечаний о литовском и жмудском племени“ (1864 г. январь); И. Корнилов, *Русское дело ...*, с. 53–58.

²³ VŠA globėjo 1863 m. balandžio 19 d. slapta raštas liaudies švietimo ministru, *LVI*, f. 567, ap. 21, b. 15, l. 22.

je, visuomenėje, kaip rodo ir Motiejaus Valančiaus „Mažosios seminarijos“ projektas, valdžiai įteiktas pačioje 1864 m. pradžioje, jau buvo subrendęs ir lietuviškos vidurinės mokyklos poreikis²⁴.

Kodėl šis projektas nebuvo įgyvendintas? Oficialioje to meto dokumentacijoje atsakymo nerasime. Tiesa, yra žinoma, kad su Globėjų tarybos pasiūlymais buvo supažindintas liaudies švietimo ministras²⁵, tačiau tai ir yra paskutinis žinomas atvejis, kai valdininkų susirašinėjime paminėtas Muravjovo pasiūlymas steigti universitetą Vilniuje. Vienas iš svarbiausių veiksnių galėjo būti finansinė imperijos padėtis. Valstybei trūko pinigų ir, liaudies švietimo ministro liudijimu, jo vadovaujamai žinybai buvo skiriama mažai lėšų, mat manyta, kad ši sfera nėra labai svarbi²⁶. Tuo pat metu, kai Muravjovas inicijavo aukštosios mokyklos steigimą Vilniuje, dėl finansinių išteklių trūkumo buvo atidėtas universiteto steigimas Novorosijske²⁷.

Tačiau reikia prisiminti, kad tuo metu Rusijoje būta dar vienos svarbios institucijos, kurios nuomonės įvairiais aktualiausiai šalies gyvenimo reikalais buvo paisoma net aukščiausiuose sluoksniuose. Ir tai buvo ne kas kita kaip laikraštis „Moskovskije vedomosti“ su redaktoriumi Katkovu. Katkovas ne tik kritikavo vyriausybės veiklą, bet daugeliu atvejų tiesiog diktavo valdžiai, ką toji turi daryti. Štai Rusijos pasiuntinys Prancūzijoje Budbergas rašė, kad kasdieninį laikraščių skaitymą jis pradėdavęs ne nuo oficialiųjų vyriausybės leidinių, bet nuo „Moskovskije vedomosti“, nes „pirmenybę teikė originalui, o ne kopijai“²⁸. Panašiai Katkovo įtaką apibūdino ir Konstantinas Pobedonoscevas: „Buvo ministerijų, kuriose Katkovui nedalyvaujant nebuvo imamasi

²⁴ A. Kulakauskas, M. Valančius ir XIX a. septintojo dešimtmečio švietimo reforma, *LTSR aukštųjų mokyklų mokslo darbai, Istorija*, t. 27, 1987, p. 36–55.

²⁵ VŠA globėjo 1863 m. spalio 16 d. raštas liaudies švietimo ministrui, *RVIA*, f. 733, ap. 147, b. 198, l. 2–6. Šio rašto juodraštis: *LVIA*, f. 567, ap. 3, b. 1263, l. 10.

²⁶ A. V. Golovnino užrašai, t. 3: Veiksmy vadovaujant liaudies švietimo ministerijai nuo 1861 m. pabaigos iki 1866 m. balandžio mėn. apybraiža, *RVIA*, f. 851, ap. 1, b. 5, l. 390. Šis dokumentas jau pradėtas publikuoti: A. В. Головинн, Записки для немногих, *Вопросы истории*, 1997, № 5, c. 100–101.

²⁷ *Сборник постановлений по Министерству народного просвещения*, т. 3: *Царствование императора Александра II*, Санкт-Петербург, 1865, стб. 1068.

²⁸ Cit. pagal: M. Schulze-Wessel, *Rußlands Blick auf Preußen. Die polnische Frage in der Diplomatie und der politischen Öffentlichkeit des Zarenreiches und des Sowjetstaates 1697–1947*, Stuttgart, 1995, S. 190.

nieko svarbaus²⁹. Muravjovas taip pat laikėsi šio principo, todėl, vos atvykęs į Vilnių 1863 m. pavasarį, kreipėsi į Katkovą siūlydamas bendradarbiauti. „Moskovskije vedomosti“ redaktorius atsiliepė į šį Vilniaus generalgubernatoriaus pasiūlymą ir nusiuntė savo patikėtinį į Vilnių³⁰. Anot vieno artimo Muravjovui vietinio valdininko, „skaityti „Moskovskije vedomosti“ buvo taip pat būtina, kaip ir eiti pareigas“³¹. Šie liudijimai lyg ir sufleruoja tyrinėtojiui, kad atsakymą į rūpimą klausimą galima rasti Katkovo redaguotame laikraštyje.

Ir iš tiesų, netrukus po to, kai Globėjų tarybos pasiūlymai pasiekė Peterburgą, spalio 31 d., „Moskovskije vedomosti“ išspausdino straipsnį, skirtą šiam Muravjovo sumanymui³². Jame taip pat išreiškiama mintis, kad, steigiant universitetą Vilniuje, siekiama sumažinti „lenkų“ įtaką, tačiau abejojama, ar tokia priemonė bus veiksminga. Pirmiausia nekyla abejonių, kad studentai bus „lenkai“. Kita vertus, nepaisant sumanytojų noro, nepavyks rasti rusų profesorių, kurių ir taip trūksta kituose universitetuose. Nors pripažįstama, kad tokia institucija reikalinga, vis dėlto iš pradžių, „Moskovskije vedomosti“ nuomone, reikia paruošti atitinkamą dirvą, kaip tai padaryta Kijeve, o tada bus galima galvoti ir apie tokios institucijos steigimą Šiaurės Vakarų krašto sostinėje: „Mes manome, kad universitetas Vilniuje, nors ir neturėdamas kaimynystėje dvasinės akademijos ir esant apskritai mažiau palankiai aplinkai, įneš savo svarbą įnašą, bet manome, kad jis turi atsirasti kaip daugelio kitų išankstinių priemonių, tarp jų ir plačios rusų žemdirbių luomo kolonizacijos, pasekmė. Kai įvyks ši kolonizacija, kai vietinis valstiečių luomas atsigaus ir atsistos ant kojų, kai jaunoji pasiturinčių valstiečių karta pasiūs nors tam tikrą kontingentą į vidurines mokslo įstaigas ir kai tos įstaigos suteiks savo auklėtiniais nuodugnę, dalykišką išsilavinimą, – tada ir tik tada bus laikas atidaryti atskirą universitetą Šiaurės Vakarų kraštui“³³. Katkovas ne tik pasako savo *veto* šiam sumanymui, bet ir nurodo, ką artimiausiu laiku reikia nuveikti Šiaurės Vaka-

²⁹ Cit pagal: В. А. Твардовская, *Идеология пореформенного самодержавия*. (М. Н. Катков и его издания), Москва, 1978, с. 3.

³⁰ Ibid., с. 30.

³¹ Ibid., с. 64.

³² М. Н. Катков, *Собрание передовых статей Московских ведомостей. 1863 год*, Москва, 1897, с. 646–648.

³³ Iš kitų Katkovo pasisakymų galima susidaryti vaizdą, kad jis etninių lietuvių nelaike patikimu elementu. Todėl tikėtina, kad šiuo atveju jo minimas „vietinis valstiečių luomas“ – tai etniniai baltarusiai (jo supratimu, tiesiog rusai).

rų krašte švietimo srityje: „Reikia sutelkti dėmesį į jau esančias įstaigas – pasaulietines ir dvasines, ir labiausiai dvasines“. Kaip matysime, vėliau Muravjovas uoliai bandė įvykdyti šį Katkovo nurodymą. Tačiau, matyt, įtardamas, kad dvasinių mokymo įstaigų pertvarkymas nebus lengvas, jis pasiūlė imtis kitų priemonių, kurios turėjo kompensuoti aukštosios mokyklos nebuvimą Šiaurės Vakarų krašte.

Muravjovas jau tų pačių metų lapkričio 13 d. pasiūlė Vilniaus švietimo apygardoje dirbantiems rusams bei baltvokiečiams mokėti 50% priedą prie atlyginimų³⁴, o vėliau dar pasiūlė taikyti šią nuostatą ir užsieniečiams – užsienio kalbų dėstytojams³⁵. 1864–1866 m. Valstybės taryba šį klausimą svarstė tris kartus, ir Vilniaus generalgubernatoriaus pasiūlymas buvo igyvendintas³⁶. 50% priedai prie atlyginimų buvo skiriami ir rusams valdininkams.

Priedai prie atlyginimų turėjo papildyti kitas valdžios priemones, kurioomis į Šiaurės Vakarų kraštą buvo stengiamasi pritraukti ištikimus mokytojus. Patikimų mokytojų trūkumas buvo jaučiamas labiau nei valdininkų. Šios problemos negalėjo išspręsti ir 1838 m. įsteigtos 20 stipendijų Peterburgo, Maskvos, Charkovo bei Kazanės universitetuose VŠA (tuo metu ji vadinosi Baltarusijos ŠA) gimnazijų absolventams, nes jas galėjo gauti ir ne rusai. Siekdama pritraukti daugiau rusų mokytojų į šią apygardą, švietimo žinybos vadovybė 1849 m. nurodė ne stačiatikių kilmės VŠA stipendininkus po universiteto baigimo skirti mokytojais tik į vadinamąsias vidines Rusijos gubernijas, o į jų vietas VŠA turėjo būti skiriami rusų kilmės universitetų stipendininkai. 1852 ir 1859 m. ši nuostata buvo dar kartą patvirtinta³⁷. 1860 m. dauguma tų stipendijų buvo sukoncentruotos Peterburgo ir Maskvos universitetuose³⁸.

Lygiai tuo pat metu Muravjovas pradėjo rūpintis, kad greta jau egzistuojančių 60 stipendijų „patikimiems stačiatikių tikybos asmenims“ Maskvos, Charkovo ir Kazanės universitetų Istorijos-filologijos bei Fizikos-matematikos

³⁴ Vilniaus generalgubernatoriaus 1863 m. lapkričio 13 d. rašto liaudies švietimo ministrui juodraštis, *LVI*A, f. 378, BS, 1863 m., b. 876, l. 1–2.

³⁵ Vilniaus generalgubernatoriaus 1864 m. balandžio 8 d. raštas liaudies švietimo ministrui, *ibid.*, l. 15–16.

³⁶ Pažyma apie Valstybės tarybos 1864 m. vasario 10, gruodžio 28 d. bei 1866 m. gegužės 23 d. nutarimus, patvirtintus caro, *RVI*A, f. 1152, ap. 7, b. 373, l. 21.

³⁷ Liaudies švietimo ministro 1859 m. spalio 23 d. raštas VŠA globėjui, *LVI*A, f. 567, ap. 3, b. 296, l. 237.

³⁸ Liaudies švietimo ministro 1860 m. kovo 13 d. raštas VŠA globėjui, *ibid.*, l. 277.

fakultetuose³⁹ būtų įsteigtos dar 30 stipendijų Dorpato universitete. Stipendininkai po studijų baigimo turėjo 6 metus atidirbti pagal Liaudies švietimo ministerijos siuntimą Šiaurės Vakarų krašte. Tokios stipendijos buvo įsteigtos 1864 m. gegužės 25 d. Jas, nepaisant Muravovo pasipriešinimo⁴⁰, galėjo gauti ne tik rusai, bet ir baltvokiečiai⁴¹.

Liko dar viena problema, kurią Muravjovas tikėjosi išspręsti įkurdamas universitetą Vilniuje, – tai neigiama „lenkų“ studentų įtaka rusiškuose universitetuose. Prie jos Vilniaus generalgubernatorius grįžo rengdamas 1864 m. gegužės 14 d. pasiūlymus, kuriuos jis įteikė Aleksandrui II. Čia buvo siūloma apriboti „lenkų kilmės asmenų“ skaičių didžiarusiškose mokymo įstaigose iki 10%. Caro paliepimu Vakarų komitetas Muravovo pasiūlymus svarstė gegužės 17 ir 19 d. Generalgubernatoriaus pasiūlymą palaikė tik 4 komiteto nariai, tarp kurių buvo ir Nikolajus Miliutinas, o kiti 7 posėdyje dalyvavusieji bei pirmininkas kunigaikštis Pavelas Gagarinas siūlė neįvesti lenkams *numerus clausus* motyvuodami tuo, kad revoliucingumas glūdi atskiroje asmenybėje, ir bendras „lenkų kilmės studentų“ skaičius čia niekuo dėtas. Kita vertus, jų nuomone, nėra reikalo nustatyti vienodos normos visiems universitetams. Be to, tokios normos nustatymas būtų atviras suvaržymas, o tai tik dar pablogintų situaciją. Ypač Muravovo pasiūlymą kritikavo Valujevas. Tačiau Aleksandras II gegužės 22 d. patvirtino mažumos nuomonę šiuo klausimu⁴².

Jau tų pačių metų lapkričio mėnesį liaudies švietimo ministras Golovninus kreipėsi į carą klausdamas, ar ta lenkų kilmės asmenų didžiarusiškose įstaigose skaičių ribojanti norma galios ir ateinančiais, t. y. 1865, metais⁴³. Ši

³⁹ *Сборник постановлений по Министерству народного просвещения*, т. 3: *Царствование императора Александра II...*, 1865, стб. 855.

⁴⁰ Vilniaus generalgubernatoriaus 1864 m. balandžio 8 d. raštas liaudies švietimo ministrui, *LVI A*, f. 378, BS, 1863 m., b. 876, l. 18–16.

⁴¹ *Сборник постановлений по Министерству народного просвещения*, т. 3: *Царствование императора Александра II...*, стб. 1163–1164.

⁴² [?], Михаил Николаевич Муравьев и его мероприятия в Северо-Западной России. 1864 г. (Приложения к его запискам), *Русская старина*, 1884, кн. 6, с. 578–581; Muravovo 1864 m. gegužės 14 d. pasiūlymai taip pat publikuoti: Три политические записки о С.-З. крае Гр. М. Н. Муравьева, *Сборник статей, разъясняющих польское дело по отношению к Западной России*, выпуск второй, составил и издал С. Шолкович, Вильна, 1887, с. 308–318.

⁴³ Liaudies švietimo ministro 1864 m. lapkričio mėnesio nuolankiausias pranešimas carui [dokumento viršuje esantis įrašas „lapkričio 30 d.“ rodo, kada caras gavo šį dokumentą], *RVI A*, f. 744, ap. 1, b. 29, l. 322–324.

Golovnino žingsnį galima traktuoti tik kaip bandymą panaikinti tą draudimą. Caras perdavė svarstyti šį klausimą Ministrų komitetui. 1865 m. balandžio 15 d. komiteto posėdyje Golovninai išdėstė savo argumentus. Jo surinktais duomenimis, per paskutinius 11 metų tik sostinių universitetuose „lenkų kilmės studentų“ skaičius viršijo tą 10% ribą: Peterburgo universitete jų buvo 30%, Maskvos – 23%. Liaudies švietimo ministras manė, kad tokia situacija susidarė todėl, jog „Vakarų krašte nėra aukštųjų mokyklų“⁴⁴. Taip pat Golovninai nurodė galimas tokio draudimo pasekmes: arba „lenkų kilmės jaunuoliai“, baigę Šiaurės Vakarų krašto gimnazijas, masiškai stos į Kijevo universitetą ir ten sudarys daugumą, o tai yra visiškai nepageidautina; arba stos į Varšuvos ir užsienio aukštasias mokyklas, kurias baigę jie bus dar priešiškesni Rusijai; arba jie iš viso liks nebaigę aukštojo mokslo, o tai, anot Golovnino, nepateisinama nei iš žmogiškų, nei iš politinių pozicijų. Be to, anot ministro, „universitetą steigti ten akivaizdžiai negalima“, o kitokios aukštosios mokyklos neatneš laukiamos naudos⁴⁵. Tačiau Golovnino pasiūlymo nepalaikė nė vienas posėdyje dalyvavęs komiteto narys, iš jų ir tie, kurie minėtame Vakarų komiteto posėdyje mažiau nei prieš metus priešinosi tokios priemonės taikymui (tarp tokių paminėtinas ir Valujevas). Ministrų komitetas tokį sprendimą grindė tuo, kad šiame krašte vis dar vykdoma „lenkiška propaganda“, be to, būtų nesolidu atšaukti neseniai priimtus nutarimus. Aleksandras II patvirtino daugumos nuomonę⁴⁶.

Šis „lenkų kilmės studentų“ skaičiaus apribojimas buvo prisimenamas ir vėlesniais metais. 1872 m. liaudies švietimo ministras Dmitrijus Tolstojus susirūpino, kad ši ribojanti norma nebūtų taikoma lietuviams. Ministro nuomone, lietuviai aktyviai dalyvavo abiejuose sukilimuose todėl, kad „lenkai“ patraukė juos į savo pusę. Pagrindinis įrankis buvo mokyklos, ypač Varnių dvasinė seminarija. Todėl dabar, D. Tolstojaus nuomone, „jeigu jiems [lietuviams] bus suteikta galimybė baigti universitetą, tai jie, be abejonės, įgis aukštąjį rusų išsilavinimą ir nebus lenkų sąjungininkai, nes su šiais jie turi tik bendrą religiją, tačiau labai skiriasi kalba ir visa buitimi“⁴⁷. Toks žingsnis, galima

⁴⁴ Atskiras Ministrų komiteto 1865 m. balandžio 15 d. žurnalas, *ibid.*, f. 1263, ap. 1, b. 3146, l. 60–61.

⁴⁵ *Ibid.*, l. 163–164.

⁴⁶ *Ibid.*, l. 158–160, 166.

⁴⁷ Išrašas iš liaudies švietimo ministro ataskaitos carui apie 1872 m. rudenį įvykdytą VŠA apžiūrą, *LVI*A, f. 567, ap. 26, b. 49, l. 2.

sakyti, buvo logiškas. Mat valdžia rėmė lietuvių, gyvenusių Lenkijos Karalystėje, studijas rusiškuose universitetuose (vadinamųjų lietuviškų stipendijų atsiradimo aplinkybes bei skyrimo tvarką aptarsime kitame skyriuje). Caras pritarė pasiūlymui netaikyti 10% apribojimo lietuviams.

Aukštosios stačiatikių dvasinės akademijos projektas 1863–1864 m.

Gavęs Katkovo „instrukciją“, Muravjovas vis dėlto neatsisakė idėjos įsteigti aukštąją mokyklą Vilniuje, tačiau naujame jo pasiūlyme, su kuriuo, kiek yra žinoma, jis pirmiausia supažindino Lietuvos ir Vilniaus stačiatikių metropolitą Josifą, jau buvo kalbama apie stačiatikių dvasinę akademiją. Muravjovo nuomone, tokios institucijos įkūrimas Vilniuje „atitiktų tą svarbą, kurią privalo turėti mūsų dvasininkija šalyje, jau ne kartą buvusioje religinės tikybų kovos sritimi“. Kreipdamasis su šiuo pasiūlymu į Maskvos ir Kolomos metropolitą Filaretą, Vilniaus generalgubernatorius taip pat pasižadėjo rūpintis būtinomis tam reikalui lėšomis⁴⁸.

Tačiau jau pirmoji Lietuvos ir Vilniaus metropolito Josifo reakcija rodo, kad jis be didelio entuziazmo žiūrėjo į šį sumanymą. Tiesa, Josifas iš esmės pritarė dvasinės akademijos steigimui Vilniuje, nes ji stiprintų stačiatikybės įtaką tiek Vilniuje, tiek visame Šiaurės Vakarų krašte, tačiau pridūrė, kad, žiūrint visos imperijos interesų, dar viena akademija šalia jau egzistuojančių keturių nebūtų reikalinga. Be to, Stačiatikių bažnyčios biudžete tam tikrai nėra lėšų. Vadinasi, baigia savo samprotavimus Josifas, dvasinę akademiją Vilniuje galima steigti tik tuo atveju, jei tam bus skirtos ekstra lėšos⁴⁹.

Gavęs tokią atsakymą, Muravjovas turėjo suprasti, kad iš Filareto negalima laukti jokių iniciatyvų šiuo klausimu. O ir tradicinis tokių reikalų tvarkymo būdas, kai generalgubernatorius kreipiasi į vidaus reikalų ministrą ar carą, šiuo atveju nebuvo tinkamas, nes šie pirmiausia būtų atsiklausę Stačiatikių bažnyčios hierarchų nuomonės. Muravjovas, ne vienerius metus dirbęs

⁴⁸ Vilniaus generalgubernatoriaus 1863 m. lapkričio 13 d. rašto Lietuvos ir Vilniaus stačiatikių metropolitui Josifui juodraštis, *ibid.*, f. 378, BS, 1864 m., b. 13486, l. 1–2; П. Жукович, *Записка о Духовной Академии в Вильне*, Санкт-Петербург, 1914, с. 4–5; А. Миловидов, *Историческая справка...*, с. 18–19.

⁴⁹ Lietuvos ir Vilniaus stačiatikių metropolito Josifo 1863 m. gruodžio 12 d. raštas Vilniaus generalgubernatoriui, *LVI*, f. 378, BS, 1864 m., b. 13486, l. 3.